

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2019, 23 (3): 1403-1418

**İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Öğrenim Düzeylerinin Umut Düzeylerine
Etkisine Dair Ampirik Bir Araştırma**
(Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)
*An Empirical Research on the Effects of the Education Levels of Theology Faculty
Students on their Hope Levels*
(Erzincan Binali Yıldırım University Theology Faculty Case)

Fatih Kandemir

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniv. İlahiyat Fak., Din Psikolojisi Anabilim Dalı
Assistant Professor, University of Erzincan Binali Yıldırım Faculty of Theology
Department of Psychology of Religion
Erzincan, Turkey
ffatihkandemir@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4988-2716

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 29 August / Ağustos 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 28 November / Kasım 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1403-1418

Cite as / Atıf: Kandemir, Fatih. "An Empirical Research on the Effects of the Education Levels of Theology Faculty Students on their Hope Levels (Erzincan Binali Yıldırım University Theology Faculty Case)[İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Öğrenim Düzeylerinin Umut Düzeylerine Etkisine Dair Ampirik Bir Araştırma (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/3 (December 2019): 1403-1418.

<https://doi.org/10.18505/cuid.612806>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

An Empirical Research on the Effects of the Education Levels of Theology Faculty Students on their Hope Levels (Erzincan Binali Yıldırım University Theology Faculty Case)

Abstract: The current study aims to examine the hope levels of theology students in the context of their education level. The correlational (relational) screening method was used in this study. The sample of the study consists of a total of 429 students (328 girls, 101 boys) studying at the Faculty of Theology at Erzincan Binali Yıldırım University. Hope levels of the students were determined by Karaca-Kandemir Hope Scale developed by Karaca and Kandemir. The scale consists of three sub-dimensions: goal-oriented, hope and significance, and stability. One-way analysis of variance (ANO-VA) was used for data analysis. According to the findings obtained as a result of the analysis, it is seen that the education levels of the Theology Faculty students cause differentiation in terms of goal-oriented and stability which are sub-dimensions of hope; however, it was found that the scale did not cause any difference in terms of hope and meaningfulness subscale and total hope levels. This finding did not corroborate the research hypothesis that the higher the education level of theology faculty students, the higher their hope level. The results, however, give an idea that theology education can have a positive effect on students' hope levels.

Summary: Hope, which is a fundamental feature of human existence, has many functions, both individually and socially. Hope, which is one of the main characteristics that distinguish human beings from other beings, is one of the most powerful tools that help create and implement future designs of individuals and societies. It is possible to see this powerful effect of hope in the object of all human works and actions such as art, literature, and architecture. However, despite the expressed impact of hope, religion, which accompanies it in the existential journey of humanity and is one of its most influential sources of motivation, has the potential to produce a highly useful function on hope. Because religion demands the individual to be future-oriented rather than the past. This demand of religion does not mean that the past actions of the individual and society have no importance. While building the future of the individual and society on lessons learned from the past, religion orders that he should not be a prisoner of his past and that he hopes for the energy he has produced by taking shelter in the attributes of Allah, Most Gracious and Merciful. For this reason, the Qur'an equates despair of Allah's mercy with coming out of religion (Yusuf 12 / / 87).

Despite the strong relations between religion and hope, empirical studies on the issue are not yet adequate. However, in recent times, especially with the effect of Positive Psychology, it is a fact that empirical studies have been carried out to determine the relationship of these emotions with religiosity about positive emotions such as patience, optimism, empathy, and self-regulation. One of the positive emotions expressed is hope. However, it is seen that some empirical studies have been conducted on the relationship between hope and religiosity. However, apart from these studies, empirical studies on higher education levels are needed in order to reveal the relationship between hope and religiosity in a healthier way. Because of the strong relationship between religion and hope, it is expected that there will be an increase in parallel with the religious education taken in higher education. From this point of view, this study primarily aims to reveal the strong connection between religion and hope. The main problem of this study, which is based on the primary hypothesis that learning religion at a higher education level, will increase the level of hope of students, is the relationship between theology education and hope. In this study, which was conducted to determine the hope levels of the students of the Faculty of Theology, the method of collecting information related to the questionnaire technique used in the screening model was used.

The population of the study consists of 744 students enrolled in Erzincan Binali Yıldırım University Theology Faculty in the fall semester of 2018-2019 academic year. The sample group of the research is 429 students in the faculty during the application period. Accordingly, 144 (33.6%) of the total students in the sample group were in the "preparatory class," 79 (18.4%) were in the "first grade", and 78 (18.2%) were in the "second grade," while 60 (14.0%) were in the "third grade," 68 (15.9%) were in the "fourth grade."

“Personal Data Questionnaire” and “Karaca-Kandemir’s Hope Scale” were used as data collection instruments. In the “Personal Data Questionnaire,” there are questions about the learning levels of the working group.

Karaca-Kandemir’s Hope Scale, which is used in the study, is a scale developed by Karaca and Kandemir based on their cultural codes to determine the hope levels of individuals.

The scale is a 5-point Likert type and consists of three sub-dimensions: “goal-oriented,” “hope and meaningfulness,” and “stability.” Of the 13 items in the scale, 8 (1, 2, 4, 5, 7, 9, 10 and 12) had a positive sentence structure such as “Dreaming about the future excites me,” 5 of them (3, 6, 8, 11 and 13) it has a negative sentence structure such as “I cannot bring the end of a job easily after starting a job.” In the scoring phase of the hope scale, negative sentences were reversed. While the lowest score that can be obtained from the “goal-oriented” dimension of the scale is 5, the highest score is 25; the lowest score that can be obtained from the dimension of “hope and meaningfulness” is 4, the highest score is 20; the lowest score that can be obtained from the “stability” sub-dimension is 4, while the highest score is 20. As a result, the lowest score that can be obtained from the total of the scale is 13, and the highest score is 65. Low scores from the scale indicate that the individual’s level of hope is low, and high scores indicate high levels of hope.

In order to determine the differentiation between class levels, Single Factor Analysis of Variance-ANOVA was applied to the data set. As a result of the analysis, multiple comparisons were made between the means with statistically significant differences. For this purpose, Post Hoc LSD and Tukey HSD tests were used to determine the source of the difference. The significance level of “.05 “ was taken as a criterion for all these operations.

In the research, it was seen that the education they received from the Faculty of Theology students caused a differentiation in the “goal-oriented and stability” sub-dimension of hope; however, “hope and meaningfulness” subscale and “total hope” did not cause any differentiation. This result did not confirm the research hypothesis that “the level of hope differs according to class (education) level and the level of hope increases as the level of education (education) increases hope. However, in the “goal-oriented” dimension of hope, the second and third-grade students of fourth-grade students; In terms of “stability” dimension, the fact that the first-grade students scored significantly higher than the preparatory class students gives an important idea that the education received in the Faculty of Theology can have an effect on hope. However, it is thought that similar studies that will be conducted with a large sample group and centering on all dimensions and hopes of religiosity will produce remarkable results.

Keywords: Psychology of Religion, Faculty of Theology, Religious Education, Hope, Karaca-Kandemir’s Hope Scale

İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Öğrenim Düzeylerinin Umud Düzeylerine Etkisine Dair Ampirik Bir Araştırma (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Örneği)

Öz: Araştırmanın amacı, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin öğrenim düzeyleri bağlamında umut düzeylerini incelemektir. Bu amaca uygun olarak araştırmada korelasyonel (ilişkisel) tarama yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın örneklemini Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde öğrenim gören 328 kız, 101 erkek olmak üzere toplam 429 öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin umut düzeyleri Karaca ve Kandemir tarafından geliştirilen Karaca-Kandemir Umud Ölçeği ile tespit edilmiştir. Ölçek üç alt boyuttan oluşmaktadır: Hedefe Yöneliklik, Umud ve Anlamlılık, Kararlılık. Verilerin analizinde tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Analiz sonucunda elde edilmiş olan bulgulara göre, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin öğrenim düzeylerinin umudun alt boyutları olan hedefe yöneliklik ve kararlılık açısından bir farklılaşmaya neden olduğu; ancak, ölçeğin umud ve anlamlılık alt boyutu ile toplam umut düzeyleri açısından herhangi bir farklılaşmaya neden olmadığı tespit edilmiştir. Bu tespit, “İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin öğrenim düzeylerinin yükselmesi ile umut düzeylerinin de yükseleceği” şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamamıştır. Ancak ulaşılan sonuçlar,

1406 | Fatih Kandemir İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Öğrenim Düzeylerinin Umud ...

İlahiyat öğreniminin öğrencilerin umut düzeyleri üzerinde pozitif yönde etkisinin olabileceğine dair bir fikir vermektedir.

Özet: İnsanı varoluşun temel bir özelliği olan umut, gerek bireysel gerekse de toplumsal açıdan birçok fonksiyona sahiptir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran temel karakteristik özelliklerden biri olan umut, birey ve toplumların gelecek tasarımlarının oluşmasına ve hayata geçirilmesine yardımcı olan en güçlü araçlardan biridir. Umudun bu güçlü etkisini sanat, edebiyat, mimari gibi insanoğlunun tüm iş ve eylemlerinin nesnesinde görmek mümkündür. Ancak umudun ifade edilen etkisine rağmen insanoğlunun varoluşsal yolculuğunda ona eşlik eden ve onun en güçlü motivasyon kaynakları arasında yer alan din de umut üzerinde oldukça etkili bir fonksiyon üretme potansiyeline sahiptir. Zira din, bireyin geçmişten ziyade gelecek yönelimli olmasını kendisinden talep etmektedir. Dinin bu talebi, birey ve toplumun geçmişe dair eylemlerinin hiçbir önemi olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira din, geçmişten çıkartılan dersler üzerine birey ve toplumun geleceğini inşa ederken, onun geçmişinin esiri olmamasını, yapılan hatalardan Allah'ın Rahmân ve Rahîm sıfatlarına sığınarak buradan üretmiş olduğu enerji ile ümitvâr olmasını emreder. Bu nedendir ki Kur'an-ı Kerîm, Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyi dinden çıkmak ile eşdeğer tutmaktadır (Yûsuf 12/ /87).

Din ve umut arasındaki güçlü ilişkilere rağmen, konu ile ilgili empirik çalışmaların henüz yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Ancak son zamanlarda özellikle Pozitif Psikolojinin etkisi ile olacak ki insanın sahip olduğu sabır, iyimserlik, empati, öz-düzenleme gibi olumlu duygularla ilgili olarak, bu duyguların dindarlıkla olan ilişkilerini belirleme yönelik empirik çalışmaların yapıldığı da bir gerçektir. İfade edilen olumlu duygulardan biri de umuttur. Bununla birlikte umut ile dindarlık ilişkisine dair henüz yeterli düzeyde olmasa da birtakım empirik çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Ancak ifade edilmiş olan bu çalışmaların dışında umut ile dindarlık arasındaki ilişkinin daha sağlıklı bir şekilde ortaya konabilmesi için özellikle yükseköğretim düzeyinde yapılacak empirik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Zira, din ile umut arasında var olduğu düşünülen güçlü ilişkinin yükseköğretimde alınan din öğrenimine paralel olarak artacağı düşünülmektedir. Bu noktadan hareketle bu çalışmanın *temel amacı*, din ile umut arasındaki güçlü bağın ortaya çıkartılmasıdır. Dinin yükseköğretim düzeyinde öğrenilmesinin öğrencilerin umut düzeyini de yükselteceği *temel hipotez*inden hareket edilen bu çalışmanın *temel problemi* ise ilahiyat öğrenimi ile umut arasındaki ilişkilerdir.

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin umut düzeylerini belirlemek için yapılan bu çalışmada, tarama modeli içerisinde yer alan anket tekniğine bağlı bilgi toplama yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmanın evreni 2018-2019 eğitim-öğretim yılı güz döneminde Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesine kayıtlı olan 744 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmanın örneklem grubu ise uygulamanın yapıldığı zaman diliminde fakültede bulunan 429 öğrencidir. Buna göre örneklem grubunu oluşturan toplam öğrenci mevcudunun 144'ü (%33,6) "hazırlık sınıfında", 79'u (% 18,4) "birinci sınıfta", 78'i (%18,2) "ikinci sınıfta", 60'ı (%14,0) "üçüncü sınıfta" yer alırken 68'i ise (% 15,9) "dördüncü sınıfta" yer almaktadır.

Araştırmada veri toplama araçları olarak "Kişisel Veri Anketi" ve "Karaca-Kandemir Umud Ölçeği" kullanılmıştır. "Kişisel Veri Anketi"nde çalışma grubunun öğrenim düzeylerine dair sorular bulunmaktadır.

Araştırmada kullanılmış olan Karaca-Kandemir Umud Ölçeği (KKUÖ), Karaca ve Kandemir tarafından bireylerin umut düzeylerini belirleyebilmek amacıyla kendi kültürel kodları temel alınarak geliştirilmiş olan bir ölçektir. Ölçek 5'li Likert tipi olup, "hedefe yöneliklik", "umut ve anlamlılık" ve "kararlılık" olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçekte yer alan toplam 13 maddenin 8'i (1, 2, 4, 5, 7, 9, 10 ve 12) "Gelecekle ilgili hayal kurmak beni heyecanlandırır" gibi olumlu cümle yapısına sahipken, 5 tanesi ise (3, 6, 8, 11 ve 13) "Bir işe başladıktan sonra o işin sonunu kolay kolay getiremem" gibi olumsuz cümle yapısına sahiptir. Umud ölçeğinin puanlanma aşamasında olumsuz cümleler ters çevrilmiştir. Ölçeğin "hedefe yöneliklik" boyutundan alınabilecek olan en düşük puan 5 iken, en yüksek puan 25; "umut ve anlamlılık" boyutundan alınabilecek olan en düşük puan 4, en yüksek puan 20; "kararlılık" alt boyutundan

alınabilecek olan en düşük puan 4 iken, en yüksek puan 20'dir. Bu haliyle ölçeğin toplamından alınabilecek en düşük puan 13 iken en yüksek puan ise 65'dir. Ölçekten alınan düşük puanlar bireyin umut düzeyinin düşük olduğuna, yüksek puanlar ise umut düzeyinin yüksekliğine işaret etmektedir.

Araştırmada sınıf düzeyleri arasındaki ayrışmayı belirleyebilmek için veri setine Tek Faktörlü Varyans Analizi-ANOVA işlemi uygulanmıştır. Analiz sonucunda aralarında istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunan ortalamalar arasında çoklu karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu amaçla Post Hoc LSD ve Tukey HSD testleri kullanılarak farkın kaynağı belirlenmeye çalışılmıştır. Tüm bu işlemler için ".05" anlamlılık düzeyi ölçüt alınmıştır.

Araştırmada İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin almış oldukları öğrenimin umudun "hedefe yöneliklik ve kararlılık" alt boyutunda bir farklılaşmaya neden olduğu; ancak "umut ve anlamlılık" alt boyutu ile "toplam umut" düzeylerinde herhangi bir farklılaşmaya neden olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, "umut düzeyi sınıf (öğrenim) düzeyine göre farklılaşmakta olup, sınıf (öğrenim) düzeyi yükseldikçe örneklemin umut düzeyi de buna bağlı olarak yükselmektedir" şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamamıştır. Ancak, umudun "hedefe yöneliklik" boyutunda dördüncü sınıf öğrencilerinin ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinden; "kararlılık" boyutunda ise birinci sınıf öğrencilerinin hazırlık sınıfı öğrencilerinden anlamlı düzeyde yüksek puan almaları, İlahiyat Fakültesinde alınan öğrenimin umut üzerinde etkisinin olabileceğine dair önemli bir fikir vermektedir. Bununla birlikte, geniş çaplı örneklem grubu ile dindarlığın tüm boyutları ve umut düzeylerini merkeze alarak yapılacak olan benzer çalışmaların konu ile ilgili olarak önemli sonuçlar üreteceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Psikolojisi, İlahiyat Fakültesi, Dinî Öğrenim, Umut, Karaca-Kandemir Umut Ölçeği

GİRİŞ

Gelecekteki olaylarla ilgili olumlu sonuç beklentisiyle karakterize edilen hazza yönelik bir duygu veya tutum¹ şeklinde tanımlanan umut² kavramı, inanç ve iyimserlikle birlikte "üç-büyük" teolojik erdemden biridir.³Din dilinin insan güçlerini ifade eden inanç, aşkınlık, teslimiyet, hoşgörü ve anlam gibi temel kavramları arasında yer alan umut⁴, özellikle dinin tevekkül anlayışı sayesinde bir taraftan dindarın "ne gerekiyorsa yapma"⁵ ve gerisini Tanrı'ya havale etme bilinciyle hareket etmesini sağlarken, diğer taraftan ise, kişinin geleceğe yönelik pozitif beklentilerini güçlendirir.

¹ Raymond Corsini, *The Dictionary of Psychology* (New York: Psychology Press Taylor & Francis Group, 2002), 451.

² Umut ve ümit kavramları arasında bazı nüanslar mevcuttur. Şöyle ki, *umudun* genel olarak "güven" anlamında kullanılmasına rağmen, *ümit* bir "beklentiyi" ifade eder. Ancak gerek yazı gerekse de konuşma dilinde bu nüansa çok fazla dikkat edilmemektedir. Bununla birlikte umut kavramı ümidin ifade etmiş olduğu anlamı da kapsayacak şekilde kullanılabilir. Ayrıca ümit kavramı İslâm dini açısından oldukça önemli bir kavramdır. Zira ümitsizlik hali inançsızlıkla eş tutulmaktadır. Aynı şekilde umut kavramı da bazı dinlerde bir değer/erdem olarak kabul edilmektedir. Umutsuzluk ise Tanrı'ya (veya tanrılara) karşı bir isyan olarak kabul edilmektedir. Örneğin; Hristiyanlıkta inanç ile umut birliktedir ve her zaman ahirete yöneliktir. Bu nedenle Hristiyan inancına göre insanın hiçbir zaman Tanrı'dan umudunu kesmemesi gerekir. Zira, yaşamın ötesinde yeni bir hayatın var olduğuna inanmak Hristiyan umudunun temel ilkesidir (Fatih Kandemir, *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi* (Erzincan: Ermat Ofset Matbaası, 2019), 26.)

³ Robert Emmons, "Emotion and Religion", *Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality*, ed. Raymond Paloutzian-Crystal Park (New York, London: The Guilford Press, 2005), 242.

⁴ Crystal Park, "Din ve Anlam", trc. İlker Yenen, *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, ed. Raymond Paloutzian-Crystal Park, trc. ed. İhsan Çapcıoğlu, Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 38.

⁵ Robert Giacalone v.dğr., "Savunmacılıktan Bilime: İşyeri Maneviyatı Araştırmalarında Yeni Adımlar", trc. Ayşe Şentepe, *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*, ed. Raymond Paloutzian-Crystal Park, trc. ed. İhsan Çapcıoğlu, Ali Ayten (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013), 456.

Esasen umut, büyük ölçüde dinî inanç ve değerlerle beslenen bir duygudur.⁶ Bu inanç ve değerlerin zayıflaması ya da yok olması durumu kişinin umuttan umutsuzluğa doğru kayısına neden olan ara değişkenleri harekete geçirir. Bu nedenledir ki James, kişiye yeni bir güç alanı kazandırdığı için dini, mantıksal veya rasyonel yolla başka hiçbir şeyden elde edilemeyecek bir cazibe kaynağı olarak sunmakla kalmaz, din duygusunun öznenin yaşamına yapılmış mutlak bir katkı olduğunu da açık bir dille ifade eder.⁷ James'in ifade etmiş olduğu güç alanı hiç şüphesiz ki dinamizmini bizatihi Tanrı'ya olan inançtan alır. Bazı düşünürlerin Tanrısız insanın yarısız ve umutsuz olacağı⁸ yönündeki düşüncelerinin de kaynağı yine bu Yüce Varlık'a olan inançtır.

Kendisini hayata geçirilebilecek bir imkân tasarımı veya vizyonu olarak sunan umut, geleceğe dair bir yönelim ve yeni olana dönük bir gerilimi ifade eder.⁹ Bu nedenledir ki Fromm'a göre ifade edilen bu gerilimi de içerisinde barındıran umut, paradoksal bir yapıya sahiptir. Zira o, ne edilgen bir bekleyiştir ne de gerçekleşmesi imkânsız olan koşulların gerçekçi olmayan bir şekilde zorlanmasıdır. Fromm, bu bağlamda ele aldığı umudu, atlama anı geldiğinde sıçrayacak olan çömelik bir kaplana benzetmiştir.¹⁰ Bu açıdan bakıldığında onun bu benzetmesi bir yönüyle dinî nasların dindar bireylerden sahip olmalarını istediği ruh halini tasvir etmektedir.

Acar'a göre, insanı çok kolay etkisi altına alan inançların başında dinî inançlar gelmektedir. Zira bu inançların hepsi özlem, korku, umut gibi insanın güçlü duygularını etkileyerek, onun davranışlarını belirlemeye çalışır. Bu güçlü duygular arasında yer alan umut, insanın kendi konumuna göre anlam ve değer kazanır.¹¹ Zira her insanın parmak izi kadar, psikolojik özellikleri de farklı olduğu için, hayattan istek ve beklentilerinin de farklı olması son derece doğaldır.

Pazarlı'ya göre din, insanın elem ve ıstıraplarını azaltıp, ona teselli veren bir umut kaynağıdır.¹² Zira din, bir taraftan insan ruhunun derinliklerine girip ona dayanma gücü ve bir hayat felsefesi sunarak sosyal hayat üzerinde etkili olurken; diğer taraftan ise, ferâgat, fedakârlık, sabır, mücadele ve umut gibi duyguları güçlendirmek suretiyle insanı umutsuzluğa karşı koruyucu bir fonksiyon üretir.¹³ Bu nedenledir ki dindar birey, güçlülüklerle karşı karşıya kaldığı andan itibaren Aşkın Varlık'ın iş başında olduğuna gönülden inandığı için kolay kolay umutsuzluğa düşmez.¹⁴ Zira onun inanmış olduğu Varlık, gazabı rahmetini geçmiş¹⁵ ve merhameti her şeyi çepeçevre kuşatmış olan Yüce bir Varlık'tır (el-A'râf 7/156).

Din ve umut arasında güçlü bir ilişkinin olduğu bir gerçektir. Bu gerçeklik, dini inançlara negatif açıdan bakan bazı düşünürler tarafından da onaylanarak, dinin bu konudaki hakkı teslim edilmiştir. Örneğin; din karşıtı tutumları ile bilinen ve dini, bilimin ilerlemesiyle birlikte yok olup gidecek olan bir yanılsama olarak gören Freud, Tanrı'nın, "doğanın dehşetini giderme, insanı özellikle ölüm konusunda olduğu gibi, kaderin zulmüne alıştırmaya, uygar bir yaşamın onlara ortaklaşa kabul ettirdiği acı ve yoksunluklar için bir telafi sağlama" şeklindeki

⁶ Nurten Kınter, *Dinî İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2012), vii.

⁷ William James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, trc. İsmail Hakkı Yılmaz (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 57.

⁸ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 1176.

⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*, 1190.

¹⁰ Erich Fromm, *Umut Devrimi: İnsancillaşmış Bir Teknolojiye Doğru*, trc. Şemsa Yeğin (İstanbul: Payel Yayınevi, 2012), 23.

¹¹ Faik Acar, *Din, İnanç ve Bilinç* (İstanbul: Berfin Yayınları, 2010), 59, 147.

¹² Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993), 39.

¹³ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dinî Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996), 123.

¹⁴ Kınter, *Dinî İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi*, 86.

¹⁵ Müslim, "Tevbe", 14-16.

üçlü görevini vurgulayarak, bu görevlerin gerçekleşmesi noktasında dinin hala bir umut kaynağı olduğunu vurgulamıştır.¹⁶ Marx ise, Feuerbach'ın etkisiyle olacak ki, Tanrı'ya, ahiret hayatına, cennet ve cehenneme imanın, rasyonel açıdan temellendirilemeyeceğini; ancak hayatları sosyal düzen tarafından engellenen insanların bastırılan ihtiyaçları ve ertelenen umutları yoluyla açıklanabileceğini açık bir şekilde ifade ederek,¹⁷ bir anlamda dinlerin özellikle sıkışmışlık duygusu yaşayan bireyler için bir umut ve güven kaynağı olduğunu itiraf etmiştir.

Dinin umutla ilgili olarak zikredilen güçlü ve anlamlı ilişkisi, bireylerin dindarlık ve din öğrenim düzeylerine bağlı olarak daha da güçleneceği şeklinde yorumlanabilir. Konu ile ilgili olarak yapılan bazı emirik çalışmaların bu yönde sonuçlar üretmesi din ve umut arasındaki ifade edilen ilişkinin gücünü göstermesi¹⁸ açısından oldukça önemlidir. Ancak din ve umut arasındaki ilişkinin daha sağlıklı bir şekilde ortaya konabilmesi için özellikle yükseköğretim düzeyindeki (İlahiyat Fakültelerindeki) din öğreniminin umut üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik tecrübi çalışmaların yapılmasına ihtiyaç olduğu düşünülmektedir.

Literatür incelendiğinde, her ne kadar öğrenim düzeyinin yükselmesi ile umutsuzluk düzeyinin azalacağı, başka bir ifadeyle öğrenim düzeyinin bireylerin umut duygularına olumlu yansıtacağına dair bazı tespitler bulunsun¹⁹ da ülkemizdeki ilahiyat öğreniminin bağımsız değişken olarak kullanılarak öğrencilerin umut düzeylerinin incelenmiş olduğu herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte Şahin'in İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri²⁰ ve Kınter'in üniversiteli gençlerin dinî inanç, ibadet ve dua etme davranışlarının umutsuzlukla ilişkisi gibi çok sınırlı çalışmalarda İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin umut düzeyleri ile ilgili bazı sonuçlara yer verilmiştir.²¹ Ayrıca ifade edilmiş olan çalışmalarda İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin öğrenim düzeylerinin bağımsız değişken olarak ele alınıp, bu değişkenin öğrencilerin umut düzeyleri üzerindeki etkisinin karşılaştırmalı olarak incelenmediği görülmektedir. Bu nedenle yapılan bu çalışmanın bir taraftan İlahiyat Fakültelerinde öğrenim gören öğrencilerin öğrenim düzeyleri ile umut düzeyleri arasındaki ilişkiyi sağlıklı bir şekilde ortaya koyması hedeflenirken, diğer taraftan ise konu ile ilgili olarak daha sonra yapılacak olan çalışmalara yol göstermesi beklenmektedir.

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

İnsanoğlunun en büyük sermayelerinden olan umut,²² inançlı olsun ya da olmasın bir şekilde herkesin varoluşunu olduğu gibi, hayata bakış açısını da yer ve zaman gözetmeksizin her zaman etkileme potansiyeline sahiptir. Zira bir yönüyle tarihsel bir varlık olan insanoğlunun yaşam serüvenine bakıldığında hemen fark edilebileceği üzere, olumsuz tabiat ve yaşam olayları karşısında kendisi dışındaki birçok varlığın tarih sahnesinden silinmesine rağmen, insanoğlu sahip olduğu güçler sayesinde varlığını bugünlere taşıdığı gibi, geleceğe de taşıyabilecek bir potansiyele sahiptir. İnsanoğlunun bu bağlamda sahip olduğu en önemli güçlerden biri de umuttur.²³

Umudun olduğu gibi dinlerin de insan yaşamında çok önemli bir fonksiyonu vardır. Zira dinler, yaşamın kenarına tutunan kişilerin hayata tekrar sarılmalarını temin edebilecek birçok araca sahiptir. Umudun ise dinlerin bu işlevini yerine getirirken kullanmış olduğu en önemli araçlardan biridir. Zira, çekilen acı ve ıstıraplara ek olarak varoluşun karşısındaki en

¹⁶ Sigmund Freud, *Bir Yanılsamanın Geleceği*, trc. Hasan İlhan (Ankara: Alter Yayıncılık, 2011), 23-24.

¹⁷ Cevzici, *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*, 858.

¹⁸ Kandemir, *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*, 160-161.

¹⁹ Sema Yılmaz, "Umre İbadetinin Hayatın Anlamı ve Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018): 564.

²⁰ Adem Şahin, "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Umutsuzluk Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002):143-157.

²¹ Kınter, *Dini İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi*, 141.

²² Kınter, *Dini İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi*, 2.

²³ Kandemir, *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*, 5.

1410 | Fatih Kandemir İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Öğrenim Düzeylerinin Umut ...

büyük tehdit kaynağı olarak algılanan ölümün anlamlandırılmasında dinî inançlardan beslenen umudun önemli bir fonksiyonu olduğu düşünülmektedir.²⁴ Tüm bu nedenlerden dolayı din ve umut arasındaki güçlü bağın varlığı, yükseköğretim düzeydeki din öğreniminin bireyin umut duygusu üzerinde de pozitif bir etkisi olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle *çalışmanın konusu*, “genç nesil ve din tartışmaları” geniş çerçevesinde İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin görmüş oldukları öğrenimin umut düzeyi ile ilişkisidir. *Çalışmanın amacı ise*, ilahiyat öğreniminin umut ile ilişkisini tespit etmektir.

2. ARAŞTIRMANIN PROBLEM VE HİPOTEZLERİ

2.1. Araştırmanın Problemi

Araştırmanın temel problemi, ilahiyat öğrenimi ile umut arasındaki ilişkilerdir.

2.2. Araştırmanın Hipotezleri

Umut, dinlerin merkezî kavramlarından biridir. Bu nedenledir ki din öğretiminin yoğun olarak verilmiş olduğu ilâhiyat fakültelerindeki öğrencilerin öğrenim düzeylerine paralel olarak umut düzeylerinin de yüksek olacağı varsayılmaktadır. Buradan hareketle *ilahiyat öğreniminin bağımsız değişken* olarak ele alınmış olduğu çalışmanın *temel hipotezi*, dinin yükseköğretim düzeyinde öğrenilmesi ile öğrencinin umut düzeyi arasında istatistiksel olarak anlamlı yönde pozitif ilişkiler olduğu yönündedir. Bu bağlamda araştırmanın aşağıda ifade edilmiş olan temel hipotezi test edilecektir:

- Örneklem grubunun umut düzeyi sınıf (öğrenim) düzeyine göre farklılaşmakta olup, sınıf (öğrenim) düzeyi yükseldikçe örneklemin umut düzeyi de buna bağlı olarak yükselmektedir.

3. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Araştırma, 2018-2019 öğretim yılı güz döneminde Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde öğrenim gören hazırlık, birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerine uygulanan “Kişisel Veri Anketi” ve “Karaca-Kandemir Umut Ölçeği (KKUÖ)”nin verileri ile sınırlıdır.

4. YÖNTEM

4.1. Araştırmanın Modeli

Araştırmada tarama modeli içerisinde yer alan anket tekniğine bağlı bilgi toplama yöntemi kullanılmıştır.

4.2. Veri Toplama Araçları

Kişisel Veri Anketi: Bu bölümde örneklem grubunun öğrenim düzeylerine yönelik sorular bulunmaktadır.

Karaca-Kandemir Umut Ölçeği (KKUÖ): Karaca ve Kandemir tarafından bireylerin umut düzeylerini belirleyebilmek için ülkemizin kültürel kodlarından hareketle geliştirilmiş bir ölçektir.²⁵ Ölçek (“1” Tamamen Katılmıyorum, “2” Katılmıyorum, “3” Kararsızım, “4” Katılıyorum ve “5” Tamamen Katılıyorum) şeklinde 5’li Likert tipi olup, “*hedefe yöneliklik*”, “*umut ve anlamlılık*” ve “*kararlılık*” olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Ölçekte toplam 13 madde olup, maddelerin 8’i (1, 2, 4, 5, 7, 9, 10 ve 12) “*her doğan gün yeni bir umuttur*” gibi olumlu bir cümle yapısına sahipken, 5 madde ise (3, 6, 8, 11 ve 13), “*yaşamak çoğu zaman anlamsızdır*” gibi olumsuz cümle yapısına sahiptir. Puanlamada olumsuz cümle yapısına sahip maddeler ters çevrilmiştir. Ölçeğin “hedefe yöneliklik” boyutundan alınabilecek olan en düşük puan 5 iken, en yüksek puan ise 25 tir. Ölçeğin “umut ve anlamlılık” boyutundan alınabilecek olan en düşük puan 4, en yüksek puan ise 20’dir. Aynı şekilde, ölçeğin “kararlılık” alt boyutundan alınabilecek olan en düşük puan 4 iken, en yüksek puan ise 20’dir. Bu haliyle

²⁴ Kandemir, *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*, 5.

²⁵ Ölçeğin psikometrik özellikleri için bkz: Karaca, Faruk-Kandemir, Fatih, “Karaca-Kandemir Umut Ölçeği (KKUÖ)”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2016): 7-34.

ölçekten alınabilecek en düşük puan 13 iken en yüksek puan ise 65'dir. Alınan yüksek puanlar bireyin umut düzeyinin yüksek olduğuna, düşük puanlar ise umut düzeyinin düşük olduğuna işaret etmektedir.²⁶

4.3. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni 2018-2019 eğitim-öğretim yılı güz döneminde Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İlahiyat Fakültesine kayıtlı olan 744 (yedi yüz kırk dört) öğrencidir. Araştırmanın örneklem grubu ise uygulamanın yapıldığı zaman diliminde fakültede bulunan 429 (dört yüz yirmi dokuz) öğrencidir. Buna göre araştırmaya katılan toplam öğrencinin %33,6'sı (144) "hazırlık sınıfında", % 18,4'ü (79) "birinci sınıfta", %18,2'si (78) "ikinci sınıfta", %14,0'ı (60) "üçüncü sınıfta" yer alırken % 15,9'u (68) ise "dördüncü sınıfta" yer almaktadır.

4.4. Verilerin Analizi

Araştırmanın problemine uygun olarak hazırlanmış olan 70 maddelik anket formu Ekim 2018 ile Kasım 2018 arasında uygulanmıştır. Araştırma için 2018-2019 eğitim döneminde fakülteye kayıtlı olan 744 öğrenci sayısı kadar anket formu bastırılmış, ancak 485 (dört yüz seksen beş) tanesi dağıtılabilmektedir. Dağıtılmış olan formların 56 (elli altı)sı maddelerin bir kısmı veya tamamı işaretlenmediği ve bazı formlar geliş güzel doldurulduğu için değerlendirmeye alınmamıştır. Değerlendirmeye alınmış olan 429 (dört yüz yirmi dokuz) anket formu istatistiksel açıdan analize tabi tutulmuştur. Araştırmada elde edilen veriler SPSS for Windows 22.0 istatistik paket programıyla analiz edilmiştir.

Araştırmada sınıf düzeyleri arasındaki ayrışmayı belirleyebilmek için veri setine Tek Faktörlü Varyans Analizi-ANOVA işlemi uygulanmıştır. Analiz sonucunda aralarında istatistiksel olarak anlamlı farklar bulunan ortalamalar arasında çoklu karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu amaçla Post Hoc LSD ve Tukey HSD testleri kullanılarak farkın kaynağı belirlenmeye çalışılmıştır. Tüm bu işlemler için ".05" anlamlılık düzeyi ölçüt alınmıştır.

5. ARAŞTIRMANIN BULGU VE YORUMLARI

Araştırmanın bu bölümünde, toplanan verilerin istatistiksel analizleri sonucu elde edilen bulgulara ve bu bulguların yorumlanmasına yer verilmiştir.

5.1. Sınıf Düzeyi Değişkenine Göre Örneklem Umud Düzeyi

Tablo 1. Sınıf Düzeyleri Açısından Örneklem Hedefe Yöneliklik Düzeyi

Boyutlar	Sınıf Düzeyleri	N	%	\bar{X}	SS	Farklar
Hedefe Yöneliklik	Hazırlık Sınıfı	144	33,6	20,04 ^a	3,23	a-d
	1. Sınıflar	79	18,4	19,74 ^b	2,98	b-d
	2. Sınıflar	78	18,2	19,20 ^c	3,13	e-c
	3. Sınıflar	60	14,0	18,55 ^d	3,08	-
	4. Sınıflar	68	15,9	20,29 ^e	3,51	e-d
	TOPLAM	429	100	19,66	3,23	-
p<.05	F_(4,424) = 3,408					

²⁶ Kandemir, *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*, 11-12.

1412 | Fatih Kandemir İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Öğrenim Düzeylerinin Umudun ...

Tablo 1’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan örneklem grubunun umudun alt boyutu olan *hedefe yöneliklik* düzeyi sınıf değişkenine göre anlamlı farklılıklar göstermiştir. Buna göre, hazırlık sınıfının *hedefe yöneliklik* puanı ($\bar{X}=20,04$) iken, birinci sınıfların ($\bar{X}=19,74$), ikinci sınıfların ($\bar{X}=19,20$), üçüncü sınıfların ($\bar{X}=18,55$) ve dördüncü sınıfların ise ($\bar{X}=20,29$)’dur ($F_{(4,424)}=3,408$; $p<.05$).

Bu sonuçlara göre hazırlık sınıfı ile üçüncü sınıflar; birinci sınıflarla üçüncü sınıflar; dördüncü sınıflarla ikinci sınıflar ve dördüncü sınıflarla üçüncü sınıflar arasında anlamlı ayrılmaların olduğu görülmektedir. Bu ayrılmaların nedeni aşağıda kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

Hazırlık sınıfı öğrencilerinin umudun alt boyutu olan hedef yöneliklik düzeyi üçüncü sınıf öğrencilerinden daha yüksektir. Ancak Tablo 1’deki veriler dikkate alındığında şu soruların sorulmasının anlamlı olduğu düşünülmektedir: “Nasıl oluyor da hazırlık sınıfı öğrencilerinin hedefe yöneliklik düzeyleri, birinci ve ikinci sınıflarda anlamlı olmasa bile gözle görülebilecek bir şekilde düşüşe geçerek, bu düşüş üçüncü sınıflarda anlamlılık düzeyine ulaşıyor? Bu durumda etkili olan mekanizma nedir? Acaba bu düşüşün başlangıç noktası bu öğrencilerin birinci sınıfa başlaması mı, yoksa bu başlangıcın daha öncesi var mıdır?”

Bilindiği kadarıyla, İlahiyat Fakültesinde alınan öğrenimin bağımsız değişken olarak kullanılarak, öğrencilerin sınıfları arasındaki umut düzeyini araştıran bilimsel bir araştırma mevcut değildir. Bu nedenle hazırlık sınıfından sonra neden öğrencilerin hedefe yöneliklik durumlarının birinci sınıftan ikinci sınıfa kadar doğrusal bir düşüş izlediği ve bu düşüşün üçüncü sınıflarda istatistiksel anlamlılık düzeyine ulaştığı yönündeki yorumlarımız genel olarak gözlemlere dayanmaktadır. Şöyle ki, birinci sınıfta okutulmakta olan Atatürk İlke ve İnkılapları, Türk Dili ve özellikle de Yabancı Dil dersleri İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin nispeten zorlandıkları dersler arasında yer almaktadır. Bu durumun, öğrencilerin hedefe yönelme noktasında bir probleme neden olduğu, ikinci sınıfta okutulan Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi ve Felsefe Tarihi gibi derslerin ise söz konusu problemi bir kat daha arttırdığı düşünülmektedir. Zira bu dersler en azından araştırmanın yapıldığı İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin oldukça zorlandıkları dersler kategorisindedir. Dönem sonu sınavları sonucuna göre bu derslerden kalan öğrenci sayısının bir hayli fazla olması yukarıda ifade edilmiş olan durumu destekler niteliktedir. Dolayısıyla birinci ve ikinci sınıflarda okutulan söz konusu derslerin öğrencilerin iradelerini yorması kuvvetle muhtemeldir. Bu yorgunluğun üçüncü sınıfta okutulmakta olan İslam Felsefesi, Sistematik Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi gibi öğrencileri bir hayli zorlayan derslerle üst düzeye çıktığı düşünülmektedir. Bu durum, öğrencilerin motivasyonlarını sekteye uğratarak onların hedefe yöneliklik düzeylerini düşürmüş olabilir. Bununla birlikte hazırlık sınıfından sonraki ifade edilmiş olan düşüşün açıklanması için söylenecek olan her şey bir anlamda spekülasyon olacaktır. Zira bu çalışmanın verileri henüz güz dönemi bitmeden toplandığı için bu düşüşün ne zaman başladığı belirsizliğini koruyacaktır. Ancak şurası bir gerçektir ki araştırmanın verileri bağlamında düşünüldüğünde birinci sınıfta başlayan düşüş üçüncü sınıfta anlamlılık düzeyine yükselmiştir.

İlahiyat Fakültelerinin öğrenci kaynağını genel olarak imam-hatip okulları oluşturmaktadır. Bu okullardan gelen öğrencilerinin İlahiyat Fakültelerinde öğrenimlerine devam etmeleri bir anlamda bu sürekliliğin bir sonucudur. Hedefe yönelik olmanın bir süreci ifade ettiği düşünüldüğünde hazırlık sınıfında öğrenim gören öğrencilerin hedefe yönelik olma düzeylerinin yüksek olması anlaşılabilir. Zira, hazırlık sınıfı öğrencilerinin lise mezunları hariç, birçoğunun fakülteye başlamadan önce en az dört, en fazla dokuz yıllık (4 yıl ortaokul ve 5 yıl lise olmak üzere) bir imam-hatip geçmişleri vardır. Bu durum, hazırlık sınıfının temel dersi olan Arapça açısından belli bir hazırbulunuşluk anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu öğrenciler, hazırlık sınıfında alacak oldukları dersleri başarabileceklerini düşündükleri için hedeflerine yönelik olma durumları üçüncü sınıf öğrencilerinden daha yüksek olmuş olabilir. Ayrıca, hazırlık sınıfı öğrencileri hedefe yöneliklik açısından düşünüldüğünde fakülteye başladığı zamanki hazırbulunuşluk düzeylerinden almış oldukları özgüvenle başarabileceklerini düşündükleri için, hazırlık sınıfında alacak oldukları derslere karşı farkındalıkları üst düzeyde olmuş olabilir. Böylece bu durumun, söz konusu öğrencilerin hazırlık sınıfını başarı ile

tamamlayabileceklerine dair bir hedef şekillendirme sürecine olumlu yansımış olduğu düşünülmektedir.

Hazırlık sınıfı öğrencilerinin üçüncü sınıf öğrencilerine göre daha hedefe yönelik olmasında ders müfredatlarının da etkisi olmuş olabilir. Zira hazırlık sınıfı öğrencilerinin almış oldukları Arapça dersleri bir anlamda İmam-Hatip okullarında almış oldukları derslerin bir devamı niteliğindedir. Diğer taraftan üçüncü sınıf öğrencilerinin almış oldukları birçok derse yönelik bir hazırbulunuşluk düzeyleri olmalarına rağmen, bu derslerin İmam-Hatip yıllarında almış oldukları derslerden hem kapsam hem de içerik anlamında daha derinlikli bir yapıya sahip olması üçüncü sınıf öğrencileri üzerinde bir baskı oluşturmuş olabilir.

Tablo 1'ten anlaşılacağı üzere birinci sınıf öğrencilerinin umudun alt boyutu olan hedef yöneliklik düzeyi üçüncü sınıf öğrencilerinden daha yüksektir. Birinci sınıf öğrencilerinin üçüncü sınıf öğrencilerinden daha yüksek düzeyde hedefe yönelebilmeye yönünde bir motivasyona sahip olmasında, bu öğrencilerin hazırlık sınıfı gibi Arapça öğretiminin oldukça yoğun olduğu bir yılı başarıyla tamamlayabilmelerden kaynaklanan özgüvenin etkisi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca birinci sınıfların hedefe yöneliklik puanının neden üçüncü sınıflardan daha yüksek olduğu sorusunun cevabı, bir yönüyle hazırlık sınıfı öğrencilerinin hedefe yöneliklik puanlarının neden üçüncü sınıfın ilgili puanlarından daha yüksek olduğu sorusu tartışılırken verilen cevaplarla da bağlantılı olabilir.

Tablo 1'ten anlaşılacağı üzere dördüncü sınıf öğrencilerinin umudun alt boyutu olan hedef yöneliklik düzeyi ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinden daha yüksektir. Araştırma verilerinden anlaşılacağı üzere hazırlık sınıfından itibaren öğrencilerin hedefe yöneliklik düzeyleri birinci sınıflarda ($\bar{X}=19,74$)'e, ikinci sınıflarda ($\bar{X}=19,20$)'a, üçüncü sınıflarda ise ($\bar{X}=18,55$)'e düşerken, dördüncü sınıflarda yükselme göstererek ($\bar{X}=20,29$)'a çıkmıştır. Dördüncü sınıf öğrencilerinin hedefe yöneliklik düzeylerinin ikinci ve üçüncü sınıflara göre anlamlı bir şekilde yükselmesi oldukça dikkat çekicidir. Bu yükselişte YÖK'ün 2017-2018 eğitim-öğretim yılından itibaren İlahiyat Fakülteleri öğrencilerine pedagojik formasyon dersleri verilmesine²⁷yönelik olarak başlatmış olduğu uygulamanın dördüncü sınıf öğrencilerini de kapsamının etkisinin olduğu düşünülmektedir. Şöyle ki, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin pedagojik formasyon derslerinin pratik değerini kavraması, özellikle felsefe grubu derslerine göre daha kolaydır. Zira İlahiyat Fakültesi mezunu öğrencilerin en önemli istihdam alanı öğretmenliktir.²⁸ Bu nedenle dördüncü sınıf öğrencilerinin hedefe yöneliklik düzeylerinin yükselerek ilgili sınıflara göre anlamlılık düzeyine ulaştığı düşünülmektedir. Ancak dördüncü sınıfların bu durumunu sadece formasyon dersleri ile açıklamak tek başına yeterli olmayabilir. Zira hedefe yönelik olma durumunun *hissetme ve dışsal uyarıcıları algılama, olaylar arasındaki zamansal bağlantıları öğrenme ve hedefleri şekillendirme* bileşenlerinden oluştuğu²⁹ düşünüldüğünde, dördüncü sınıf öğrencilerinin ilgili puanlarının ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerin puanlarından niçin istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaştığı bir dereceye kadar anlaşılabilir. Şöyle ki, İlahiyat Fakültesi öğrencileri son sınıfa geldiklerinde öğretmenlik mesleğinin yanında bir dışsal uyaran olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bünyesinde de birçok iş imkânına da sahip olduğundan, mezuniyet sonrası hedeflerine daha kolay odaklanabildiği düşünülmektedir.

²⁷ Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın 23.06.2017 tarih ve 43446 sayılı yazısı ile İlahiyat Fakültelerinde pedagojik formasyon derslerinin verilmesi uygulaması özellikle son sınıf öğrencilerinde büyük bir umut yaratmıştır.

²⁸ Recep Kaymakcan, "İlahiyat Öğrencilerinin Kopya Çekmeye Karşı Yaklaşımları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2002): 132.

²⁹ Charles Richard "Rick Snyder, "Genesis: the Birth and Growth of Hope", *Handbook of Hope: Theory, Measures, and Applications*, ed. Charles Richard "Rick" Snyder (San Diego, San Fransisco, New York, Boston, London, Sydney, Tokyo: Academic Press, 2000), 26-27.

Tablo 2. Sınıf Düzeyleri Açısından Örneklemin Umut ve Anlamlılık Düzeyi

Boyutlar	Sınıf Düzeyleri	N	%	\bar{X}	SS	Farklar
Umut ve Anlamlılık	Hazırlık Sınıfı	144	33,6	16,25 ^a	2,85	-
	1. Sınıflar	79	18,4	16,73 ^b	2,65	-
	2. Sınıflar	78	18,2	16,55 ^c	3,18	-
	3. Sınıflar	60	14,0	17,03 ^d	2,99	-
	4. Sınıflar	68	15,9	16,29 ^e	3,28	-
	TOPLAM	429	100	16,51	2,97	-

$p > .05$ $F_{(4,424)} = 0,931$

Tablo 2'dan anlaşılabilceği gibi araştırmaya katılan öğrenci grubunun umudun alt boyutu olan *umut ve anlamlılık* düzeyi sınıf değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermemiştir ($F_{(4,424)} = 0,931$; $p > .05$). Esasen bunun beklenen bir sonuç olmadığı söylenebilir. Zira dinlerin ilk ve en derin kaynağının duygu olduğu³⁰ düşünüldüğünde, bu duygu yelpazesindeki en önemli motivasyon bileşenlerinden olan umut ve anlam düzeyinin öğrencilerin dinî öğrenim düzeylerine paralel olarak artması beklenir. Ancak araştırmanın sonuçları bu durumu desteklememektedir. Her ne kadar üçüncü sınıf öğrencilerinin ilgili puanı ($\bar{X} = 17,03$), hazırlık sınıfı ($\bar{X} = 16,25$), birinci ($\bar{X} = 16,73$), ikinci ($\bar{X} = 16,55$) ve dördüncü ($\bar{X} = 16,29$) sınıf öğrencilerin puanlarından nispeten daha yüksek olsa da bu durum istatistiksel olarak anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır.

Öğrencilerin öğrenim seviyeleri artarken sınıflar arasında umut ve anlamlılık düzeyleri açısından istatistiksel bir farklılaşmanın olmamasının üzerinde durulmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Zira, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin müfredatları incelendiğinde özellikle normatif bir özelliğe sahip bir alan olan Temel İslâm Bilimlerine dair derslerin yoğunluğu hemen göze çarpmaktadır. İlgili bölüm bağlamında öğrencilerin almış oldukları Kur'an-ı Kerim, Tefsir ve Hadis gibi derslerin içeriği dikkate alındığında, öğrencilerin, dinin sunmuş olduğu anlam ve umuda dair zengin bir literatür ile karşılaştıkları düşünülmektedir. Buna rağmen sınıflar açısından bir ayrışmanın olmaması oldukça düşündürücüdür.

³⁰ Bedi Ziya Egemen, *Din Psikolojisi: Sâha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952), 11.

Tablo 3. Sınıf Düzeyleri Açısından Örneklemin Kararlılık Düzeyi

Boyutlar	Sınıf Düzeyleri	N	%	\bar{X}	SS	Farklar
Kararlılık	Hazırlık Sınıfı	144	33,6	13,33 ^a	2,91	-
	1. Sınıflar	79	18,4	17,07 ^b	2,72	b-a
	2. Sınıflar	78	18,2	13,64 ^c	2,71	-
	3. Sınıflar	60	14,0	13,58 ^d	2,31	-
	4. Sınıflar	68	15,9	14,00 ^e	2,41	-
	TOPLAM	429	100	13,66	2,69	-

p<.05

F_(4,424) = 1,289

Tablo 3’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan örneklem grubunun umudun alt boyutu olan *kararlılık* düzeyi sınıf değişkenine göre anlamlı bir farklılık göstermiştir (F_(4,424) = 1,289; p<.05). Buna göre hazırlık sınıfının kararlılık puanı (\bar{X} =13,33) iken, birinci sınıfların (\bar{X} =17,07) ikinci sınıfların (\bar{X} =13,64), üçüncü sınıfların (\bar{X} =13,58) ve dördüncü sınıfların ise (\bar{X} =14,00)’dir. Bu sonuçlara göre sadece hazırlık sınıfı öğrencileri ile birinci sınıf öğrencileri arasındaki puan farkı birinci sınıf öğrencilerinin lehine anlamlılık düzeyine ulaşmıştır. Diğer bir ifadeyle birinci sınıf öğrencilerinin hazırlık sınıfı öğrencilerine göre hedeflerine ulaşma sürecinde daha kararlı oldukları anlaşılmaktadır.

Tablo 1’e bakıldığında, hazırlık sınıfı öğrencilerinin hedefe yöneliklik puanının (\bar{X} =20,04), birinci sınıfların ise (\bar{X} =19,74) olduğu görülmektedir. Bu puan farkı, hedefe yöneliklik açısından hazırlık sınıfları ile birinci sınıflar arasında anlamlı bir ayrışmaya neden olmazken, kararlılık bağlamında ele alındığında iki sınıf açısından tablonun tamamen değiştiği anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere *hedefe yönelik kararlılık*, *eylemlerin kaynağı olarak kendini algılama*, *kendinin farkında olma* ve *hedefleri şekillendirme* olmak üzere üç bileşenden oluşmaktadır.³¹ Bu açıdan bakıldığında, hazırlık sınıfı öğrencilerinin eğitim-öğretimin ilerleyen dönemlerinde bir motivasyon kaybı yaşadıkları ve bu durumun kararlılık puanlarında bir düşüşe neden olduğu söylenebilir. Zira hazırlık sınıfı öğrencilerinin birçoğunun İHL çıkışlı olması bu sınıfta alacak oldukları dersler açısından bir hazırbulunuşluk anlamına gelmektedir. Bu durum hazırlık sınıfı öğrencilerin öz güvenini arttırarak, onların alacak oldukları dersleri başarabileceklerine dair hedefe yöneliklik duygularını tetiklemiş olabilir. Ancak ilerleyen süreçte bu öğrencilerin aldıkları Arapça derslerinin gerek nicelik gerekse de niteliksel ağırlığı öğrencilerin hedefe yöneliklik duygularını olumsuz yönde etkileyerek, kararlılık yönündeki motivasyonlarını düşürmüş olabilir. Hazırlık sınıfına kayıt yaptıran öğrencilerin birçoğunun bu süreçte başarılı olamamaları bu tespitimizi destekler niteliktedir. Zira örneklem grubunun özellikleri dikkate alındığında hazırlık sınıfında öğrenim gören öğrenci sayısı (n=144) iken, birinci sınıflar (n=79), ikinci sınıflar (n=78), üçüncü sınıflar (n=60) ve dördüncü sınıfların öğrenci mevcutları ise (n=68)’dir. Buradan da anlaşılacağı üzere hazırlık sınıfına kayıt yaptıran öğrencilerin ortalama olarak ancak yarısı bu sınıfı başarıyla tamamlayabilmektedir. Hazırlık öğrenimini başarabilen bu öğrencilerin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıfları da başarabileceklerine dair bir öz güvene sahip olmaları hedef şekillendirme sürecine olumlu yansımış olabilir. Bu durum hedefleri kararlı bir şekilde takip edebilmenin motivasyonel değerini de arttırmış olabilir.

³¹ Snyder, “Genesis: the Birth and Growth of Hope”, 26-27.

Tablo 4. Sınıf Düzeyleri Açısından Örneklemin Toplam Umud Düzeyi

Boyutlar	Sınıf Düzeyleri	N	%	\bar{X}	SS	Farklar
Toplam Umud	Hazırlık Sınıfı	144	33,6	49,63 ^a	7,18	-
	1. Sınıflar	79	18,4	50,55 ^b	6,62	-
	2. Sınıflar	78	18,2	49,39 ^c	7,2	-
	3. Sınıflar	60	14,0	49,16 ^d	6,63	-
	4. Sınıflar	68	15,9	50,58 ^e	7,25	-
	TOPLAM		429	100	49,84	7,02

$p > .05$ $F_{(4,424)} = 0,642$

Tablo 4’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan örneklem grubunun *toplam umud* puanı hazırlık sınıflarında ($\bar{X}=49,63$), birinci sınıflarda ($\bar{X}=50,55$), ikinci sınıflarda ($\bar{X}=49,39$), üçüncü sınıflarda ($\bar{X}=49,16$) ve dördüncü sınıflarda ise ($\bar{X}=50,58$)’dir. Örneklemin *toplam umud* puanları birinci ve dördüncü sınıflarda diğer sınıflara nispeten daha yüksek olmasına rağmen, bu fark sınıf değişkenine göre anlamlılık düzeyine ulaşmamıştır ($F_{(4,424)} = 0,642$; $p > .05$). Diğer bir ifadeyle bu bulgu, öğrencilerin almış oldukları ilahiyat öğreniminin yoğunluğunun artmasının, onların umud düzeylerine anlamlı bir yansımalarının olmadığı anlamına gelmektedir.

Daha önceden de ifade edildiği gibi bu araştırmanın konusu ile ilgili bir çalışma tespit edilmemiştir. Ancak yapılan bazı çalışmaların verilerinin, dolaylı da olsa sınıf düzeyi ile toplam umud arasındaki ilişkiye dair bu çalışmanın ulaşılmış olduğu sonuçları desteklediği düşünülmektedir. Şöyle ki, Şahin’in İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin umutsuzluk düzeyi ile yapmış olduğu çalışmada birinci ve dördüncü sınıf öğrencileri arasında umutsuzluk ve umutsuzluğun “gelecekle ilgili duygular”, “motivasyon kaybı” ve “gelecekle ilgili beklentiler” alt boyutları açısından istatistiksel bir farklılaşmanın olmadığı tespit edilmiştir.³² Bu veriler tersten okunduğu zaman ilgili sınıfların umud düzeyi açısından da aralarında istatistiksel bir farklılık olmadığı söylenebilir. Aynı şekilde Kınter’in İlahiyat Fakültesi, Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Fen Edebiyat Fakültesi Psikoloji, Matematik, Sanat Tarihi, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyoloji ve Tarih Bölümü öğrencilerinin dinî inanç, ibadet ve dua etme davranışlarının umutsuzlukla ilişkisini incelemiş olduğu çalışmada, umud ile fakülteler arasında hesaplanan varyans analizinde % 95 güven düzeyinde veriler arasında istatistiksel bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Başka bir ifadeyle, araştırmacının ulaşılmış olduğu bu tespit, fakülte değişkeninin umud faktöründeki değişimlerin açıklanmasına anlamlı bir katkı yapmadığı anlamına gelmektedir.³³ Bu tespit, başka bir açıdan ilahiyat öğreniminin öğrencilerin umud düzeyleri bağlamında herhangi bir farklılaşma doğurmadığı şeklinde yorumlanması da mümkündür.

Baumeister’in de ifade ettiği gibi din, insan hayatına yüksek seviyede anlam sunabilecek yegâne kurumdur.³⁴ İlahi kaynaklı olsun ya da olmasın her dinî gelenekteki kutsal metinler, müntesiplerine onların varoluşsal potansiyellerini zorlayan ve onları dinamik bir başa çıkma sürecine iten sıkıntı ve kırılmalara karşı bir anlam ve umut üretecekleri gerekli bilişsel ve motivasyonel şemalar sunmaktadır.³⁵ Araştırmanın örneklemini oluşturan dinî gelenek dikkate alındığında benzer şemaları görmek mümkündür. Kur’an-ı Kerim’in, yaşamın inişli çıkışlı anlarında “sizin şer zannettiğiniz şeyde hayır, hayır zannettiğiniz şeyde şer vardır” (el-Bakara, 2/216) mealindeki uyarısı, iman sahibi bireylerin durup yeniden düşünerek yaşanan

³² Şahin, “İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Umutsuzluk Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma”, 151.

³³ Kınter, *Dinî İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi*, 128.

³⁴ Roy F. Baumeister, *Meaning of Life* (New York: Guilford Press, 1991), 205.

³⁵ Ayten, *Tanrı'ya Sığınmak*, 72.

olaylardan bir anlam çıkartıp, gelecekle ilgili umutvâri bir tutum takınabilmelerine önemli bir katkı sunmaktadır.

Dinin her ne kadar objektif bir yönü olsa da onun birey üzerindeki etkisi her zaman psikolojiktir. Bu nedenle dinî inanca sahip olan bireyler için inancın kişisel bir değeri vardır. Bu inanç aynı zamanda kişinin duygu, düşünce ve davranışlarına rehberlik etmektedir. Böylece din kişinin iradesini yönlendirerek onun geleceğe yönelik umutlarını güvence altına alır.³⁶ Bu noktada dinin ifade edilen fonksiyonlarını üretebilmesi bir yönü ile bireyin dinî inançlarına yüklemiş olduğu anlamla yakından ilişkilidir. Bu nedenle, araştırma verilerinden hareketle sınıf düzeyleri arasında bu yönde bir farklılaşma tespit edilememesi, dinî inancın umut duygusu üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı şeklinde bir algıya neden olmamalıdır. Böyle bir algının, varoluşsal açıdan insanla birlikte varlığını sürdüren, sürdürürken de onun ruh dünyasını sürekli olarak besleyen dinlere yapılabilecek bir haksızlık olduğu düşünülmektedir. Zira, insana umut adına herhangi bir şey sunamayan dinlerin varlığını binlerce yıldır sürdürebilmesinin oldukça zor olduğu düşünülmektedir. Zira dinler bir güven, iyimserlik ve umut kaynağı olmakla birlikte, dinî bir inanca sahip olan bireyin ondan göreceği fayda tamamen “niyet”le ilişkilidir. Bu nedenle dinin ve dindarlığın değerinin farklı olduğu düşünüldüğünde, alınan öğrenimin umuda etkisi çok daha iyi anlaşılabilir.

SONUÇ VE ÖNERİ

Araştırmada İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin almış oldukları öğrenimin umudun alt boyutları olan *hedefe yöneliklik* ve *kararlılık* boyutunda bir farklılaşmaya neden olduğu; ancak *umut* ve *anlamlılık* alt boyutu ile *toplam umut* düzeylerinde herhangi bir farklılaşmaya neden olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, “umut düzeyi sınıf (öğrenim) düzeyine göre farklılaşmakta olup, sınıf (öğrenim) düzeyi yükseldikçe örneklemin umut düzeyi de buna bağlı olarak yükselmektedir” şeklindeki araştırma hipotezini doğrulamamıştır. Bununla birlikte, umudun hedefe yöneliklik boyutunda dördüncü sınıf öğrencilerinin ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinden; kararlılık boyutunda ise birinci sınıf öğrencilerinin hazırlık sınıfı öğrencilerinden anlamlı düzeyde yüksek puan almaları, İlahiyat Fakültesinde alınan öğrenimin umut üzerinde etkisinin olabileceğine dair önemli bir fikir vermektedir.

Umudun dinlerin önemli bir motivasyon kaynağı olmasına rağmen araştırma verileri bu yönde bir sonuç üretmemiştir. Başka bir ifadeyle, dinî öğrenim düzeyi arttıkça İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dindarlık seviyelerinin ve buna paralel olarak da umut düzeylerinin daha fazla olacağı beklentisinin aksine çalışmada sınıf düzeyleri temelinde bir farklılaşma tespit edilememiştir. Şüphesiz ki bu sonuçlarda birçok faktörün etkili olabileceği düşünülmektedir. İfade edilen bu faktörler genel olarak *öğrenci*, *müfredat* ve *öğretim elemanı* kaynaklı olabilir.

İlahiyat Fakültelerine kayıt yaptırmış olan *öğrencilerin* temel ayırt edici özelliği olan cinsiyeti yanında, her bir öğrencinin kişilik özelliği farklı olduğu gibi yetişme tarzları, almış oldukları eğitimin niteliği, yaşadığı çevreyi algılayış biçimi birbirlerinden az ya da çok farklılık arz etmektedir. Bu durum İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin akademik başarısı yanında umut düzeyleri için de bir hazırbulunuşluk durumu oluşturmaktadır. Bununla birlikte *müfredatların* ders içeriklerinin de İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin umut düzeylerine etkisinin olduğu değerlendirilmektedir. Zira özellikle tefsir ve hadis derslerinde daha çok dinin korkutucu yüzüne vurgu yapan âyet ve hadislerin yorumuna yer verilmesi öğrencilerin umut düzeylerine olumsuz olarak yansiyebileceği gibi bu dersleri yürütmekle yükümlü olan *öğretim elemanlarının* umut ve umutsuzluk düzeyleri, dersleri sunuş şekli gibi özelliklerinin de araştırma sonuçlarında etkisi olduğu düşünülmektedir.

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin hazırlık sınıftan itibaren almış oldukları öğrenimin onların dindarlık düzeylerine etkisinin ne yönde olduğu, dindarlığın hangi boyutunda ne

³⁶ James, *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, 343.

1418 | Fatih Kandemir İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Öğrenim Düzeylerinin Umud ...

yönde bir değişiklik meydana getirdiğinin tespit edilmesi, öğrencilerin umut düzeylerinin daha iyi anlaşılabilmesi bağlamında oldukça önem taşır. Zira dindarlığın duygu, etki ve iç güdümlü dindarlık gibi kişiyi kuşatıp motive edebilen boyutlarında yüksek puan alan öğrencilerin umut düzeylerinin de yüksek olması beklenirken, sadece bilgi boyutunda ifade edilen beklentinin daha düşük olacağı düşünülmektedir. Bu nedenle İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin öğrenim düzeyleri temelinde umut düzeylerinin incelendiği çalışmalarda bu durumun göz önünde bulundurulması bir hayli önem arz etmektedir.

Araştırma verileri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ortaya çıkan tablonun çok iyi okunması ve araştırma sonuçlarında etkili olabileceği varsayılan faktörlerin her birinin bağımsız değişken olarak kullanılarak ülkemizdeki tüm İlahiyat Fakültesi evreninde yapılacak olan çalışmaların İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin almış oldukları öğrenim ile umut düzeyleri arasındaki ilişkiyi daha sağlıklı bir şekilde ortaya koyabileceği düşünülmektedir

KAYNAKÇA

- Acar, Faik. *Din, İnanç ve Bilinç*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2010.
- Ayten, Ali. *Tanrı'ya Sığınmak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Baumeister, Roy. *Meaning of Life*. New York: Guilford Press, 1991.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Corsini, Raymond. *The Dictionary of Psychology*. New York: Psychology Press Taylor & Francis Group, 2002.
- Park, Crystal. "Din ve Anlam". Trc. İlker Yenen. *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*. Ed. Raymond Paloutzian-Crystal Park, Trc. Ed. İhsan Çapcıoğlu. Ali Ayten. 29-66. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- Egemen, Bedi Ziya. *Din Psikolojisi: Sâha, Kaynak ve Metot Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952.
- Emmons, Robert. "Emotion and Religion". *Handbook of The Psychology of Religion and Spirituality*. Ed. Raymond F. Paloutzian-Crystal L. Park. 235-252. New York, London: The Guilford Press, 2005.
- Fromm, Erich. *Umut Devrimi: İnsancillaşmış Bir Teknolojiye Doğru*. Trc. Şemsa Yeğen. İstanbul: Payel Yayınevi, 2012.
- Freud, Sigmund. *Bir Yanılsamanın Geleceği*. Trc. Hasan İlhan. Ankara: Alter Yayıncılık, 2011.
- Giacalone, Robert-Jurkiewicz, Carole L.-Fry, Louis W. "Savunmacılıktan Bilime: İşyeri Maneviyatı Araştırmalarında Yeni Adımlar". Trc. Ayşe Şentepe, *Din ve Maneviyat Psikolojisi: Yeni Yaklaşımlar ve Uygulama Alanları*. Ed. Raymond F. Paloutzian-Crystal L. Park, Trc. Ed. İhsan Çapcıoğlu. Ali Ayten. 443-465. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2013.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri: İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. Trc. İsmail Hakkı Yılmaz. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Kandemir, Fatih. *Umut-İyimserlik ve Dindarlık İlişkisi*. Erzincan: Ermat Ofset Matbaası, 2019.
- Kaymakcan, Recep. *İlahiyat Öğrencilerinin Kopya Çekmeye Karşı Yaklaşımları*. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5 (2002): 121-138.
- Kınter, Nurten. *Dini İnanç, İbadet ve Dua'nın Umutsuzlukla İlişkisi*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2012.
- Pazarlı, Osman. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Snyder, Charles Richard "Rick". "Genesis: the Birth and Growth of Hope". *Handbook of Hope: Theory, Measures, and Applications*. Ed. Charles Richard "Rick" Snyder. 25-38. San Diego, San Fransisco, New York, Boston, London, Sydney, Tokyo: Academic Press, 2000.
- Şahin, Adem. "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Umutsuzluk Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2002):143-157.
- Uysal, Veysel. *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1996.
- Yılmaz, Sema. "Umre İbadetinin Hayatın Anlamı ve Umutsuzlukla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (2018): 543-570.